

LÄNSSTYRELSEN
HALLANDS LÄN

Skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken

Byggnadsminnesutredning

Innehåll

Förord	4	Kvarn nr. 4.....	36
Bakgrund och historik.....	5	Kvarn nr. 7.....	36
Byarna och gårdarna i området.....	5	Kvarn nr. 8.....	37
Skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken	5	Kvarn nr. 10.....	38
Ägandeförhållanden.....	8	Kvarn nr. 14.....	38
Översiktskartor	10	Lilla dämm.....	39
Kvarvarande kvarnar.....	12	Stora dämm	40
Kvarn nr. 2	12	Kvarnhistoria.....	41
Kvarn nr. 5	15	Hjulkvarnar och skvaltkvarnar	41
Kvarn nr. 6	18	Mjölkkvarnar	43
Kvarn nr. 9	20	Tullkvarnar	44
Kvarn nr. 11	22	Husbehovskvarnar	44
Kvarn nr. 12	24	Handelskvarnar	45
Kvarn nr. 13	27	Skvaltkvarnar i Halland.....	45
Kvarn nr. 15	30	Skvaltkvarn i Bollaltebygget.....	46
Tekniska uppgifter, kvarvarande kvarnar.....	32	Axtorna skvaltkvarn	47
Kvarnlämningar och dämmen	33	Brännhults skvaltkvarn	48
Kvarn nr. 1	33	Lagskydd	49
Kvarn nr. 3	35	Förutsättningar för framtida förvaltning.....	50
		Utvecklingsmöjligheter	51

Alternativa skyddsformer	51
Kulturhistorisk värdering	52
Skyddade kvarnar	52
Värdering av Kvarndalen	52
Länsstyrelsens bedömning	53
Käll- och litteraturförteckning	55
Tryckta källor	55
Otryckta källor	55

Skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken - byggnadsminnesutredning

ISSN: 1101-1084

ISRN: LSTY-N-M--2016/09--SE

Länsstyrelsens meddelande: 2016:09

Text och layout: Niklas Greve

Fotografier, om inte annat anges: Niklas Greve

Omslagsfoto: Niklas Greve, juni 2015. Fotografiet föreställer kvarn nr. 12 före takomläggning.

Länsstyrelsens diarienummer: 432-4007-15

Förord

Enligt kulturmiljölagens 3 kap 1§ får en byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde förklaras för byggnadsminne av länsstyrelsen.

Halland är ett län med rik och varierad historia, med många olika perspektiv och berättelser. Denna mångfald ska återspeglas i de halländska byggnadsminnena. I urvalet ska exempelvis olika tidsperioder, olika grupper berättelser och uttryck för skilda sociala och ekonomiska förutsättningar speglas.

Fråga om byggnadsminnesförklaring av skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken, Varbergs kommun, väcktes av Hallands kulturhistoriska museum genom Kulturmiljö Halland i juni 2015. Länsstyrelsen inledde därefter ett utredningsarbete med syftet att klargöra förutsättningarna för ett skydd enligt kulturmiljölagens 3 kapitel. Denna rapport utgör underlag till beslut i frågan om byggnadsminne.

Utredningen har innefattat litteratur- och arkivstudier, besök och dokumentation på plats samt samtal med Herbert Johansson och Bengt-Eric Andersson från Veddige-Ås-Sällstorps hembygdsförening. Bengt-Eric, Herbert och hembygdsföreningen har varit oerhört hjälpsamma med framtagande och delgivande av information, utöver deras pågående engagemang kring

skvaltkvarnarna, och Länsstyrelsen vill därför rikta ett stort tack till dem.

Denna rapport har utarbetats under 2015 och 2016 av Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion genom byggnadsantikvarie Niklas Greve.

Bakgrund och historik

Halland är ett landskap där det funnits goda förutsättningar att använda vattnets kraft för att driva maskiner av olika slag. De många bäckar och åar som rinner från det höglänta inlandet ner mot slättbygderna vid havet erbjuder fallhöjder och vattenhastigheter som är väl lämpade för att utnyttjas för kraftändamål, vilket inte minst märks i de större åarna Lagan, Nissan och Ätran där de stora vattenkraftverken i dag finns.

Byarna och gårdarna i området

Området kring byarna Ulvatorp och Råryd samt Sällstorps socken i övrigt är gamla kulturbygder. Många fornfynd har gjorts i området som visar på en mer eller mindre kontinuerlig bosättning från jägarstenåldern (14 000 f. Kr – 6000 f. Kr) in i vår tid. Ungefär 6000 f. Kr var området kring Derome där Viskan och Skuttran flyter samman en stor havsvik, vilket gav goda förutsättningar för fiske. Namnet Ulvatorp finns belagt 1482 och det uppges 1646 att byn omfattar ett skattehemman, två kronohemman och ett klosterhemman (som med tanke på reformationen i praktiken bör ha varit detsamma som ett krono- eller frälsehemman, beroende på vem som ägde det). Stora Råryd är omnämnt i skriftliga källor första gången 1530 som "Store Rorödt". Första delen av namnet kommer förmodligen från ordet "rå" som betyder gräns. Råryd har möjligen tidigare nått fram till både sockengränsen mot Veddige och riksgränsen mot Sverige. Andra delen av namnet kommer från ryd = röjning. Råryd kan alltså även kallas för "Röjningen vid gränsen".

Lilla Råryd omnämndes redan 1402 i skriftliga källor första gången som "Litla Rarudh", vilket innebär att gården brutits ut från Stora Råryd tidigare. Därefter har följande namn förekommit.

Skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken

I Ulvatorpsbäcken, längs en sträcka på några kilometer från källan i en höglänt mosse till den rinner ut i jordbrukslandskapet, finns en fallhöjd på nästan 60 meter. Detta innebär att förutsättningarna för kvarndrift varit mycket goda. Enligt dokument som hembygdsföreningen i Veddige-Ås-Sällstorp tagit del av är de skvaltkvarnar som finns vid bäcken belagda så långt tillbaka som 1697. Uppgifterna ska härröra från den rikstäckande kvarnkommission som vid tidpunkten påbörjade ett arbete med att inventera landets kvarnar. I Halland leddes arbetet av dåvarande landshövdingen. Sedan tidigare har endast kvarnkommissionens beskrivningar av kvarnar från några av länets sydliga socknar varit kända, vilket medför att det finns anledning att vidare undersöka hembygdsföreningens uppgifter. En sådan undersökning har dock inte rymts inom föreliggande utredning. Handlingarna ska finnas arkiverade på landsarkivet i Lund.

Kvarnkommissionens protokoll är bearbetat av Herbert Johansson, aktiv i hembygdsföreningen i Veddige-Ås-Sällstorp, och finns återgivna i en informationsskrift från hembygdsföreningen i. Av det material som hembygdsföreningen tagit del av framkommer det att vid tidpunkten för kvarnkommissionens inventering fanns totalt 11 skvaltkvarnar, samtliga belägna vid "Ulvabäcken" på dåvarande

utmärker. Ingen information framkommer om byggnaderna eller dämmena, men det anges att kvarnarna endast användes i begränsad skala, då det var stor vattentillgång eller "flod" på vår och höst, och att ingen av dem var skattlagda. Kvarnarna ägdes av bönderna i Ulvatorp, Råryd och Svenstorp i Sällstorps socken och Vallby i Veddige socken. Det återges vidare att de flesta av bönderna inte själva visste eller ville uppge hur gamla byggnaderna var. En kvarn, tillhörande bland andra gårdarna Vallby 1 och 5, uppges dock vid tidpunkten vara 40 år gammal. Om källan är trovärdig innebär det att kvarnlägena vid Ulvatorpsbäcken är belagda åtminstone sedan mitten på 1600-talet.

Skvaltkvarnarna finns även dokumenterade i landsbeskrivningen för Hallands län och Varbergs fögderi från 1729. I landsbeskrivningen nämns åtta skvaltkvarnar i Ulvatorpsbäcken, med beskrivningar om ägare och kvarnarnas skick. Vallbys och Stora Råryds kvarnar är dock inte med i landsbeskrivningen eftersom de tillhörde frälsehemman och således inte betalade skatt till kronan.

Antalet kvarnar var som högst under 1800-talet då uppemot 15 stycken ska ha funnits samtidigt. Detta har dock inte gått att bekräfta via de äldre kartmaterial som undersökts. Enligt hembygdsföreningen ska det dock finnas uppgifter på att 12 eller 13 kvarnar ska ha varit i bruk 1784. 11 kvarnar finns upptagna i laga skifteshandlingarna från 1853. På generalstabskartan från 1872 syns åtminstone sju kvarnar, fem i bäckens övre lopp och två nere på jordbruksmarken vid Råryd. Historiska kartor över området

Generalstabskarta över området från 1872. På bilden kan sju kvarnmarkeringar identifieras, fem i bäcken övre lopp och två längre ned.

(mestadels laga skifteskartor) som är tillgängliga via Lantmäteriet har som nämnt ovan undersökts, men kartbilderna har inte gett mer någon information om de befintliga skvaltkvarnarna eller hur många det funnits samtidigt tidigare. En mer omfattande undersökning av tillgängligt kartmaterial och tillhörande handlingar kan sannolikt ge mer information, men det har inte funnits

möjlighet att utföra en sådan undersökning inom utredningens ramar.

I dag återstår åtta skvaltkvarnar, inklusive dämmen och kanaler. Det finns även ruiner kvar av totalt sju kvarnlägen, inklusive grundstenar till kvarnbyggnader, dämmen, kanaler och fundament för rännor längs med bäckens lopp. Totalt har det funnits 15 kvarnplatser. Två av de kvarvarande kvarnarna och en av kvarnruinerna är belägna nere på den öppna jordbruksmarken och resten uppe i längs den numera skogiga bäckravinen. När det gäller de befintliga skvaltkvarnarnas ålder är det som nämnt ovan svårt att utan en dendrokronologisk undersökning fastställa detta med säkerhet, men flera av kvarnarna har årtal inristade i väggar eller i närliggande stenar. Det äldsta årtalet inristat i eller på byggnaderna anger 1771 (kvarn nr. 9), medan Stora dämm längst upp i bäcken enligt ristningar i en av dämmets stenar är byggd år 1800.

Kvarnarna i Ulvatorpsbäcken har enligt uppgift från en kvarninventering som genomfördes i Varbergs kommun 1971 kontinuerligt varit i drift fram till 1910- och 1920-talen. Kvarn nr. 12 och nr. 15 ska ha enligt uppgift från hembygdsföreningen varit i bruk in på 1930-talet och då malt havre. Någon kvarn ska även ha malt sporadiskt under andra världskriget. Kvarnarnas kapacitet ska enligt inventeringen ha varit ca fem säckar, motsvarande 500 kg säd, om dagen.

Merparten av kvarnarna, rännorna och dämmena har restaurerats flera gånger under de senaste decennierna, bland annat 1991, 2001, 2007, 2008 och 2015. Bland annat har tak lagts om och utsatta delar av trä bytts ut i exempelvis skovelhjul, ränna och dämmen. Några byggnader har även delvis panelats. Restaureringarna har företagits av hembygdsföreningen och av kunniga hantverkare, delvis med stöd av Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet. Mer specifika detaljer om de åtgärder som utförts återges i beskrivningen för respektive kvarn. I 1971 års inventering beskrivs kvarnarna som att de flesta då var i relativt medfaret skick, bland annat hade rännor och skovelhjul försvunnit. Det framgår också av fotografierna på exempelvis kvarn nr. 5 att åtminstone en kvarn vid tidpunkten var i dåligt skick. Slutsatsen av detta är att det antagligen inte utförts några större restaureringsåtgärder mellan tiden då kvarnarna slutade användas och tidpunkten för inventeringen.

När det gäller utseende och byggnadsskick är kvarnbyggnaderna mycket likartade: relativt små, rektangulära byggnader med gavelentré. Byggnaderna är huvudsakligen uppförda i skiftesverk, sannolikt för att Halland innan 1900-talet var ett trädfattigt landskap och att man därför behövde vara sparsam med virket. Enligt Sandklef (Vår Bygd 1936) ska skiftesverk ha vara vanligaste byggnadstekniken vid uppförande av kvarnbyggnader i länet, även om knuttimrade kvarnbyggnader ska ha förekommit.

Skillnaderna mellan kvarnbyggnaderna märks framför allt i taktäckningen, som varierar mellan tegel och vass, där teglet sannolikt är av sentida tillkomst. Enligt Sandklef (Vår Bygd 1936) har äldre typer av skvaltkvarnar i Halland en takkonstruktion, bestående av en enda ryggås och tillhörande sparrar. Detta överensstämmer med flera av kvarnarna i Ulvatorpsbäcken, men i de fall taktäckningens bytts ut mot tegel har en sidoås per takfall tillkommit, antagligen för att kompensera för det tyngre teglets vikt.

Även när det gäller utformning av kvarnmaskineriet finns stora likheter mellan kvarnarna, delvis på grund av de senaste decenniernas restaureringar. Stenkarens utformning är exempelvis i det närmaste identisk i alla kvarnar. Det finns dock en viss variation i skovelhjulens utformning, särskilt mellan kvarn nr. 5, som förefaller vara det äldsta, och kvarn nr. 13 och nr. 9, som fick nya hjul 2001. När det gäller malstenarna har flera av dessa en diameter på 120-130 cm (Connelid 2015). Storleken på malstenarna kunde historiskt variera stort från kvarn till kvarn, men stenar på 120-130 cm får i sammanhanget betraktas som relativt stora.

Skvaltkvarnarna har samtliga ägts av en eller ett par stycken gårdar och varit husbehovskvarnar, avsedda för de ägande gårdarnas egna behov. Driften av skvaltkvarnarna krävde en hel del koordination, eftersom vattnet var tvunget att samlas upp i de två fördämningsanläggningarna Stora och Lilla Dämm för att man skulle kunna mala. När vattnet sedan släpptes på malde man samtidigt i

alla kvarnar för att inte det ansamlade vattnets kraft skulle gå förlorad. Utöver Stora och Lilla dämm har varje enskild kvarn även ett eget dämme, vars konstruktion är likartad för samtliga kvarnar i kvarndalen, varifrån vattnet leds in i en kanal och vidare in i en lutande träränna, en kvarnho, för att se till att skovelhjulet träffas med maximal stötkraft.

Ägandeförhållanden

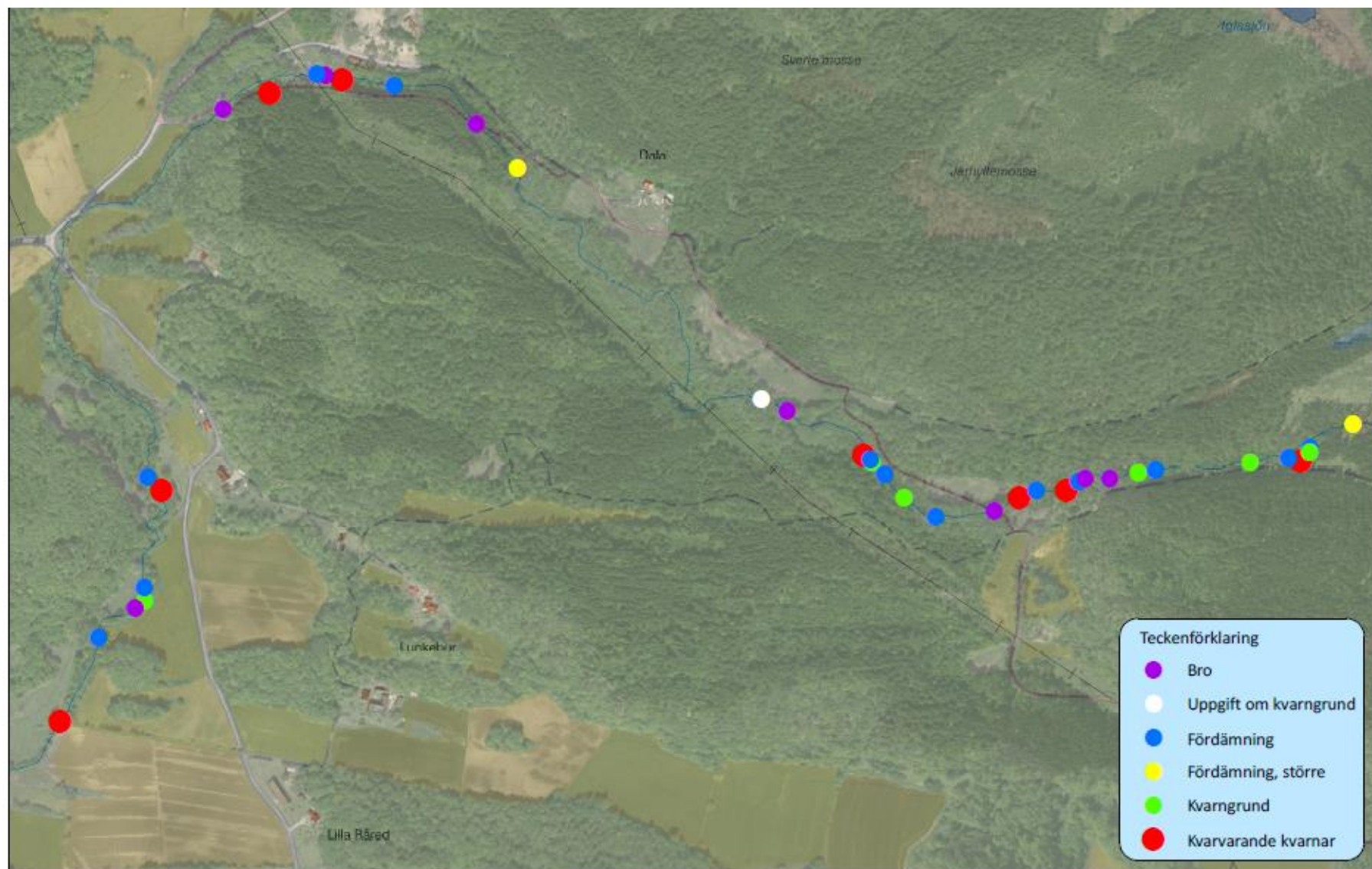
Historiskt har de enskilda kvarnarna i regel tillhört ett hemman i någon av byarna Råryd, Ulvatorp, Svenstorp och Lunkebur. Hemmanen har varit uppdelade på mellan två och fyra gårdar. Alla gårdar inom ett hemman hade ett delat ägande av en kvarn. Två hemman, Svenstorp 2 och 3, har dock haft tillgång till flera kvarnar. I sammanställningen över kvarnarna nedan är det hemmansnamnen som redovisas som ägare. Ursprungligen låg kvarnarna på respektive bys utmark och var samfällt ägda av byarna. När laga skiftesreformen genomfördes på 1850-talet kom även utmarken av styckas upp mellan de olika hemmanen. Med anledning av detta skapades servitut, runt varje kvarn styckades ett litet område av från den omkringliggande fastigheten. Syftet med detta var att bekräfta äganderätten till respektive kvarn för de kvarnägare som inte kom att ha sin kvarn på sin egen mark. Det lilla avstyckade området var för samtliga kvarnar utom kvarn nr 1 var 0,0309 hektar (309 kvm) stort och ägdes alltså samfällt av de som hade del i kvarnen. Markavsnitten förefaller i vissa fall omfatta endast själva kvarnplatsen och inte dämmena eller intagskanalerna. Runt kvarn nr. 13 finns inget markavsnitt utan kvarnen ligger på

fastigheten Stora Råred 1:18. De nuvarande ägandeförhållandena för samfälligheterna är inte utredda av Lantmäteriet, men rent tekniskt borde det förhålla sig så att de fortfarande rör sig om ett samfällt ägande.

Ägandestrukturen för kvarnarna är alltså alltjämt organiserat på samma sätt som när de brukades, dock har arvskiten, överlåtelser av gårdar och avstyckningar av fastigheter under årens lopp medfört att ägandeförhållandena blivit betydligt mer komplicerade. Hembygdsföreningen har dock ett kontrakt (odaterat, men sannolikt från 2001), signerat av dåvarande kvarnägare som ger föreningen tillåtelse att i mån av pengar och arbetskraft renovera kvarnarna, röja buskar och träd i runtom kvarnarna och rensa upp i kanalerna.

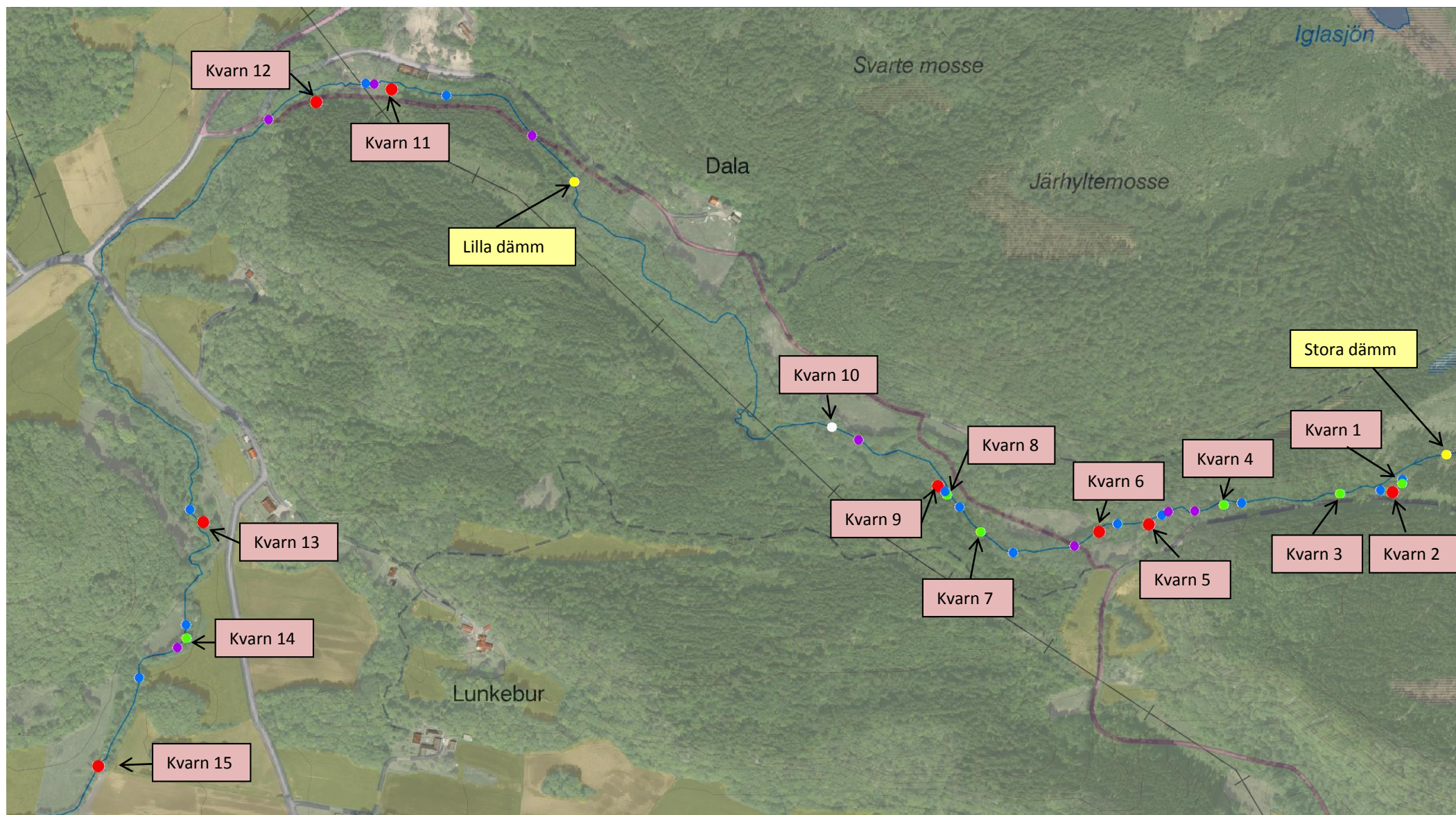
En av kvarnarna, nr 11, (som flyttats till bäcken 2001) ägs av hembygdsföreningen i Veddige-Ås-Sällstorp. Hembygdsföreningen har även nyttjanderätt av kvarn nr. 12.

Översiktskartor

Kvarndalen. På kartan syns kvarvarande kvarnar, kvarngrunder, fördämningar tillhörande dessa och stenhälsbroar. Mellan samtliga fördämningar till närmast nedströms liggande kvarn eller kvarngrund löper intagskanaler byggda i jord och kallmurad sten. Dessa har inte märkts eftersom kartan då skulle bli svår att läsa. Uppgiften om en kvarngrund rör kvarn nr. 10 tillhörande Lunkebur. Efterforskningar på plats har gjorts, men inga lämningar från kvarnbyggnad eller intagskanal har kunnat identifieras. Placeringen av punkterna har skett genom en sammanställning av sedan tidigare insamlat material och besök på plats. Merparten av punkterna är inmätta med GPS-verktyg, medan några är ungefärliga uppskattningar baserade på tillgängligt kartmaterial och besök på plats

© Lantmäteriet och
Länsstyrelsen Halland.

Kvarndalen. Karta i något mindre skala (1:3000)

© Lantmäteriet och Länsstyrelsen Halland.

Kvarvarande kvarnar

Kvarn nr. 2

Ägare: Ulvatorp 2 (Måns Persgård).

Kvarn nr. 2 är uppförd mestadels i skiftesverk. Några väggar och gavelröstena är dock i stående plank, vilket är ett resultat av en ombyggnad 1892. I senare tid har kvarnen har restaurerats flera gånger, 1991 tillkom en ny kvarnränna i trä samtidigt som man utförde stenarbeten vid foten, 2001 bytte man grundstocken, restaurerade dörren och lade upp sten, 2007 ersattes panelen i gavelröstet och vindskivorna samtidigt som ett nytt hammarband tillkom. I inventeringen från 1971 uppges att byggnaden haft ett halmtak innan tegeltaket lades. Flera årtal finns inristade här och var i byggnaden, varav det tidigaste är 1892 (då kvarnen byggdes om). Kvarnbyggnaden tillhör hemmanet Ulvatorp 2 (Måns Persgård) Den omnämns inte i kvarnkommissionens protokoll från 1697.

Kvarnen och maskineriet är i bra skick och uppvisar inte några uppenbara skador. Skovelhjulet kan lyftas med hjälp av ett lätteverk, en stång vertikalt lutad stång som löper inifrån byggnaden genom golvet till en horisontell grundstock, i sin tur förankrad under skovelhjulet. Eftersom skovelhjulets axel, långjärnet, är fäst i översta kvarnstenen, löparen, reglerar även lätteverket avståndet mellan kvarnstenarna. Samma typ av mekanism finns även på övriga kvarnar. Kvarn nr. 2 har en ränna i trä på murade fundament liksom övriga kvarnar, men har bara en kort murad intagskanal eftersom den ligger vid en bergssida där

vattnet forsar ned i etapper. Kvarn nr. 2 är den första kvarvarande kvarnen från Ulvatorpsbäckens källa i mossen vid Stora dämn sett. Tidigare har ytterligare en skvaltkvarn, kvarn nr. 1, stått halvvägs upp bergssidan där vattnet faller, men av denna återstår bara några grundstenar. Kvarn nr 1 och 2 har sannolikt dämats på samma plats, där vattnet på bergssidan forsar ned mellan ett smalt mellanrum mellan två stenblock. Under kvarnbyggnaden ligger två äldre kvarnstenar och ytterligare en har använts i byggnadens grund.

Framför entrén på gaveln växer en hel del sly som på sikt kommer bli ett problem.

Ovan höger:
Fundament och
kvarnränna. Kvarn nr.
1 stod tidigare en
liten bit ovanför där
rännan tar vid.

Ovan vänster:
Inristade årtal, bland
annat 1915, i
dörrposten.

Nedan vänster:
Takkonstruktion med
ryggås och sidoåsar.

Nedan höger: Under
kvarnbyggnaden.,
med hjul, ränna och
övrigt maskineri.

Kvarn nr.2 1990. Före restaureringen året efter då trärännan byggdes. Fotograf Lennart Lundborg, Länsstyrelsen Halland.

Kvarn nr.2 och trärännan med fundament. Notera det snabbt uppväxandet slyet.

Kvarn nr. 5

Ägare: Svenstorp 2 (Måns Jönsgård).

Kvarnbyggnadens tak har en vasstäckning och inga sidoåsar i takkonstruktionen. Kvarn nr. 5 är uppförd mestadels i skiftesverk men en av väggarna, den som vetter mot rännan, har panelats. Flera restaureringar har gjort genom åren. 1991 gjordes en större insats med omläggning av taket med råghalm, bygge av ny träränna, restaurering av lätteverk samt bygge av nytt "mjölhus". 2001 lades taket om igen, denna gång med vass. Samtidigt sågs dämmet över. 2007 och 2015 ryggades taket om, åtminstone senaste gången med halm. Skovelhjulet har dock inte bytts ut då övriga kvarnar fått nya. Det befintliga hjulet på kvarn nr. 5 skiljer sig därför en del i utseende från det i övriga kvarnbyggnader, skovlarna har en annan form och själva hjulaxeln är betydligt större och klumpigare. Dessvärre är hjulet trasigt, endast två av skovlarna finns kvar. Vid

skovelhjulet, i fåran under byggnaden, har jord och vegetation samlats vilket lett till grundstocken är övertäckt och endast anas genom den uppstickande järnstången som hör till lätteverket. Lätteverket regleras med hjälp av en skruv. Byggnaden är i bra skick, merparten av den nämnda panelen behöver dock bytas ut. Till kvarnen hör ett dämme och en intagskanal av samma typ som vid övriga kvarnar. Kanalen är liksom övriga kraftigt igenvuxen med sly. Det finns flera årtal inhuggna i byggnaden, bland annat 1893.

Kvarnbyggnad tillhör hemmanet Svenstorp 2 (Måns Jönsgård) och har brukats av tre gårdar: Annersa, Gunnars och Jons.

Vänster: Kvarn nr.5 och kvarnrännan i två delar, varav den nedre, brantare kallas stupränna.

Höger: kvarnbyggnaden sedd från rännan. Notera den skadade panelen.

Ovan höger:
Antagligen äldre
skovelhjul, ränna och
järnstång som leder
till den övervuxna
grundstocken.

Ovan vänster: Kvarn-
eller stenkar skyddar
kvarnstenarna.

Nedan vänster:
Dämnet till kvarn
nr.5.

Nedan höger: Den
delvis uppmurade
intagskanalen. Vid
granen tar
kvarnrännan vid.

Ovan vänster: Kvarn nr. 5. Fotografiet taget av Agneta Åsgrim i samband med kvarninventeringen i Varbergs kommun 1971. Fotografi från Hallands kulturhistoriska museum.

Ovan höger: Kvarn nr. 5 1995. Foto: Mats Folkesson, Länsstyrelsen Halland

Nedan vänster: Kvarn nr. 5. Fotografiet taget av Herbert Johansson 14 januari 1976.

Nedan höger: Kvarn nr. 5 1995. Foto: Mats Folkesson, Länsstyrelsen Halland.

Kvarn nr. 6

Ägare: Svenstorp 2 (Måns Jönsgård) och Svenstorp 3.

Kvarn nr. 6 har tidigare haft en taktäckning av korrugerad plåt som finns kvar under det nuvarande tegeltaket. I inventeringen 1971 anges dock att byggnaden har halmtak så två takbyten har alltså skett sedan dess. Det finns även spår av andra åtgärder som gjorts i senare tid, bland annat har vindskivorna och en av syllarna bytts. Utöver detta har en gavelvägg restaurerats och ett nytt skovelhjul tillkommit. Detta har dock inte skett vid någon av de restaureringar som dokumenterats. I dessa framgår endast att trärännan bytts ut 2001 och att lätteverket renoverats.

Kvarnen är i relativt bra skick och det finns inga överhängande

skador på byggnaden. Någon takpanna är trasig och bör ersättas. Fåran under byggnaden är vattenfylld, vilket lett till att grundstocken hamnat under vatten. Lätteverket är defekt. Kvarnens skovelhjul, tillkommet på sent 1900-tal, är uppdraget ovanför vattenytan och i god kondition. Rännan är fortfarande intakt, men är full av löv och mossor som behöver rensas bort. Till kvarnen hör ett dämme och en intagskanal av samma typ som vid övriga kvarnar. Några av dämmets stenar har rasat ned. Kanalen är liksom övriga igenvuxen med sly.

Kvarnen tillhör hemmanen Svenstorp 2 (Måns Jönsgård) och Svenstorp 3 och har brukats av två gårdar: Smeas och Larsas.

Vänster: Kvarn nr. 6 och rännan i två delar med fundament. Två gamla kvarnstenar har ställts upp mot stenmuren.

Höger: Kvarn nr. 6 med halmtak. Fotograf Agneta Åsgrim, 1971. Fotografi från Hallands kulturhistoriska museum.

Ovan höger: Vad som förefaller vara spår av flera restaureringar där fasadmaterial ersatts. Den västra delen har sannolikt hög ålder, den högra delen är nyare, med den cirkelsågade delen i mitten troligen inte har alltför många decennier på nacken.

Ovan vänster: Ränna, skovelhjul och sentida bytt syll, antagligen på grund av att den tidigare syllen utsatts för regelbundet skvättande av vatten från rännan.

Nedan vänster: Kvarn nr. 6 med murad intagskanal och ränna sedd från andra sidan bäcken.

Nedan höger: Den delvis raserade fördämningen i närbild.

Kvarn nr. 9

Ägare: Ulvatorp 4 (Anders Bengtsgård)

Kvarn nummer 9 är nästa kvarn nedströms från kvarn nr. 6. Efter nr. 9 är det sedan långt till nästa kvarn nedströms, nr. 11. Mellan dessa ligger Lilla dämm. Byggnaden vilar på kallmurade fundament ovan en grävd parallell bäckfåra, är uppförd helt i skiftesverk och har ett enkupigt tegeltak, som vilar på läkt, takpapp på masonit och undertak av råspont., Undertaket är lagt 2007. Det befintliga teglet lades därefter tillbaka. Teglet är i sin tur antagligen ursprungligen lagt någon gång i mitten på 1900-talet, i inventeringen från 1971 anges nämligen att taket då var relativt nylagt. Utöver taket lades även en ny golvplanka in 2007. 2001 gjordes också en del åtgärder, stenar vid dämmet lades upp, ett nytt skovelhjul och lätteverk tillkom och kanalen grävdes ur. Byggnadens takkonstruktion består

av ryggås, två sidoåsar och några diagonala strävor. I princip samma konstruktion återfinns i alla kvarnbyggnader med tegeltak. Till kvarnen hör ett dämm och en intagskanal av samma typ som vid övriga kvarnar. Kanalen är liksom övriga igenvuxen med sly. Vattnet leds till kvarnen via en lutad kvarnho eller ränna, vilades på kallmurade fundament. Kvarnmaskineriet är synbarligen intakt, inklusive skovelhjul, lätteverk och grundstock. Byggnaden, inredningen och maskineriet är i förhållandevis bra skick. I byggnaden finns årtalet 1771 inristat, det äldsta som påträffats i någon av kvarnarna.

Kvarnen tillhör hemmanet Ulvatorp 4 (Anders Bengtsgård) och har brukats av fyra gårdar: Swäs, Björkelund (Skrädderas), Nålsa och Kristoffers.

Vänster:
Intagskanal,
ränna i två delar
och kvarn-
byggnad.

Höger: Kvarn nr.
9. Ränna, murad
intagskanal och
kvarnbyggnad.

Ovan höger: Dämmet i bäcken.

Ovan vänster: Kvarnbyggnaden, grunden och den grävda fåran. I bildens mitt syns även grundstock och lättverk.

Nedan vänster: kvarn, ränna och intagskanal sett från andra sidan bäcken.

Nedan höger: Skovelhjulet i närbild.

Kvarn nr. 11

Ägare till kvarnbyggnaden: Hembygdsföreningen i Veddige-Ås-Sällstorp.
Kvarnplatsen ägs samfällt av Vallby 1 (Eriks Karlsgård) och Vallby 5 (Jöns Svensgård).

Kvarnbyggnaden som är placerad på grunden där kvarn nr. 11 tidigare stått är hitflyttad från närliggande Fullsbäcken av hembygdsföreningen 2001. Det är den ursprungliga kvarn 14 (som flyttades till Fullsbäcken 1951). Byggnaden är i princip identisk med kvarn nr. 9. Till skillnad från övriga, helt omålade kvarnar, finns några fasadplankor som har rester av röd färg. Kvarnen är placerad på en kallmurad grund ovan en grävd fåra som löper intill bäckens huvudfåra. Rännans fundament och delar av intagskanalen är kallmurade med natursten. Flera årtal finns inristade, bland annat 1896. Byggnaden är i god kondition, på några håll finns dock begynnande algpåväxt på delar av fasaden. 2001 byggdes en ny

träränna av samma typ som vid övriga kvarnar. Samtidigt monterades en ny dammlucka in vid dämnet och nya skovlar sattes in på vattenhjulet. Rännan är för närvarande intakt, men är full av vegetation. Utrymmet under byggnaden är vattenfyllt, vilket resultaterat i att grundstocken delvis ligger i vatten. Skovelhjulet är dock inte i kontakt med vattnet. Kvarnen har ett dämme och en intagskanal av samma typ som vid övriga kvarnar. Kanalen är igenvuxen. Kvarnen går fortfarande att använda. Kvarnplatsen är den äldsta belagda, i kvarnkommissionens protokoll från 1697 anges att den då befintliga kvarnen ska vara uppbyggd "för 40 år sedan". Kvarnplatsen tillhör hemmanen Vallby 1 (Eriks Karlsgård) och Vallby 5 (Jöns Svensgård) och har brukats av tre gårdar: Storåker, Frugården och Fru Bernts. Den nuvarande kvarnbyggnaden ägs av hembygdsföreningen i Veddige-Ås-Sällstorp.

Kallmurad intagskanal, fundament och ränna.

Kvarnbyggnaden och rännan. Träbiten i mitten av bilden med avbrutet skaft är stängaren.

Skovelhjul, grundstock och lätteverk.

*Ovan höger:
Igenvuxen
intagskanal, längst
upp i bild skymtar
dämmet.*

*Ovan vänster:
Kvarnbyggnaden från
entrésidan.*

*Nedan vänster:
Kvarnens undertak av
råspont.*

*Nedan höger:
Fördämningen i
närbild.*

Kvarn nr. 12

Ägare: Vallby 2 (Markus Olsgård), Vallby 3 (Börje Trulsgård) och Vallby 4 (Håkan Persgård).

Kvarn nr. 12 är belägen där vandringsleden Hallandsleden antrar dalen, strax uppströms en gammal körväg över bäcken. Byggnaden är uppförd i skiftesverk som i senare tid delvis panelats med stående, omålad lockpanel. På den ena gaveln finns en enkel dubbeldörr av plank. Kvarnbyggnaden är placerad på kallmurade hörnfundament ovanför en parallell fåra till bäcken. Taket täcks av vass som ryggats med halm. Taket täcktes om 2015, även det gamla taket var ett stråtak (antingen halm eller vass) som i sin tur är lagt någon gång efter 1971 då byggnaden hade en taktäckning av korrugerad plåt. Eventuellt 1991 då taket på bilden nedan ser ut att vara nylagt. Taket har tidigare setts över 2007, då ny ryggning lades. Takkonstruktionen består av en ryggås som vilar på gavelröstena, utan sidoåsar. På åsen ligger tvärgående sparrar som i nederdelen vilar på långbandet. Själva kvarnstenarna täcks av ett stenkar av samma typ som i övriga kvarnar. Maskineriet är intakt och kvarnen kan fortfarande drivas om vattenmängden tillåter. Till kvarnen hör en ränna i trä med kallmurade fundament och en delvis kallmurad intagskanal som leder till ett mindre dämme. I trärännan finns en stängare, en port som reglerade tillförseln av vatten till skovelhjulet. Stängaren manövrerades med hjälp av en stock. Det är oklart hur gammal kvarnbyggnaden och dämmet är, men årtalen 1820 och 1872 finns inhuggna i berget intill. Det finns även flera årtal inhuggna i byggnaden, bland annat 1884 och 1889.

Kvarnen tillhör hemmanen Vallby 2 (Markus Olsgård), Vallby 3 (Börje Trulsgård) och Vallby 4 (Håkan Persgård) och har brukats av tre gårdar: Markusegård, Skattagård och Göras.

Kallmurad intagskanal, ränna, stängare och kvarnbyggnad.

Ovan höger: Kvarn nr. 12 och den murade delen av intagskanalen.

Ovan vänster: Skovelhjul, grundstock och lätteverk. Lätteverket reglerades med en skruv inne i byggnaden.

Nedan vänster: Den kraftiga igenvuxna intagskanalen.

Nedan höger: Dämnet till kvarn nr. 12.

Ovan vänster: Kvarn nr. 12. Notera plåttaket. Fotograf Agneta Åsgrim i samband med kvarninventeringen i Varbergs kommun 1971. Fotografi från Hallands kulturhistoriska museum.

Ovan höger: Kvarn nr. 12 1990. Foto: Lennart Lundborg, Länsstyrelsen Halland.

Nedan vänster: Det äldre skovelhjulet på kvarn nr. 12. Fotograf Agneta Åsgrim i samband med kvarninventeringen i Varbergs kommun 1971. Fotografi från Hallands kulturhistoriska museum.

Kvarn nr. 13

Ägare: Stora Råred 1

Kvarn nr. 13 ligger i en sänka några hundra meter nedströms kvarn nr. 12, där bäcken rinner ut på den öppna jordbruksmarken. Kvarnbyggnaden är placerad på en kallmurad grund ovan en grävd fåra som löper intill bäckens huvudfåra. Kvarnen är uppförd i skiftesverk med vasstak och ryggnings av halm. Taket är omlagt i sin helhet 2001 och 2015, ryggningsen har bytts ytterligare en gång däremellan, 2007. När taket lades om 2001 satte man även in ett nytt vattenhjul, ny träränna och bytte en syllstock. Utöver detta grävdes bäcken ur. 2008 lades ett nytt plankgolv och en ny dörr sattes in. Skovelhjulets utformning är mycket hjulet det hos kvarn nr. 9, nr. 11 och även nr. 12, vilket i åtminstone de två första fallen inte är förvånande med tanke att hjulen vid nr. 9 och nr. 11 byttes

ut eller restaurerades samtidigt som hjulet vid nr. 13. Till kvarnen hör en ränna i trä med kallmurade fundament och ett dämme, beläget ett hundratal meter uppströms. Dämmet fungerar även som bro över bäcken. Till skillnad från övriga kvarnar har nr. 13 inte någon intagskanal, istället fungerar sänkans brant som vall för vattnet. På sidan som vetter mot bäcken och vid kvarnen har en rundad jordvall byggts för att hålla vattnet inne. I en av kvarnbyggnadens väggar finns året 1789 inhugget. Kvarnen är i bra skick, på delar av fasaden och i trärännan växer dock en del mossor.

Kvarnen tillhör hemmanet Stora Råred 1 och har brukats av en gård: Eriks.

Höger: Kvarn nr. 13 och trärännan med fundament.

Vänster: Bild tagen från dammen, med jordvallar på båda sidor om det kallmurade intaget till rännan.

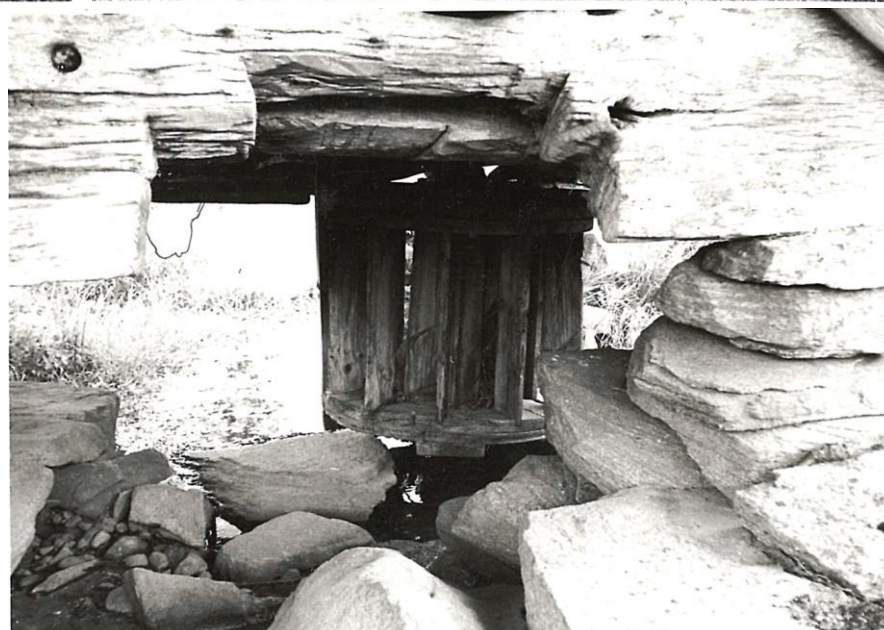

Ovan höger: Kvarn nr. 13 sedd från vägen som vägen ovanför sänkan. Till höger i bild kan vallarna skönjas.

Ovan vänster: Dörr från 2008 med återanvända gångjärn.

Nedan vänster: Dämnet.

Nedan höger: Kombinerat dämme och bro som leder in till där dammens läge i händelse av att bäcken däms upp. Längst bort i mitten av bilden kan kvarnbyggnaden skymtas.

Kvarn nr 13. Notera utformningen på skovelhjulet. Bilderna är tagna i samband med kvarninventeringen i Varbergs kommun 1971. Fotograf Agneta Åsgrim, 1971. Fotografi från Hallands kulturhistoriska museum.

Kvarn nr. 15

Ägare: Lilla Råred 1 och Ulvatorp 1 (Anders Eriksgård).

Kvarn nr. 15 kallas även Kullakvarnen och är den sista kvarnen i ordningen, sett uppströms ifrån. Den nuvarande kvarnbyggnaden har ursprungligen legat längre upp i bäcken, där den då utgjorde kvarn nr. 7 sett uppströms ifrån. Ruinerna från grund och intagskanal på den ursprungliga kvarnplatsen finns fortfarande kvar. Kvarnbyggnaden flyttades till sitt nuvarande läge 1854 av en Anders Nilsson, enligt uppgift från inventeringen. Då ska den även ha byggts om. I kvarnväggen finns året 1853 och initialerna ANS inristade. Kvarnbyggnaden är placerad på en kallmurad grund ovan

Kvarn nr.15 sedd från intagskanalen. Notera den nedrasade grenen från ett av de två vådräden.

en grävd fåra som löper intill bäckens huvudfåra, som i sin tur kröker runt byggnaden under trärännan eller kvarnhon. Vid kvarnens dörr står två askar, på ömse sidor om byggnaden.

Kvarnen är uppförd i skiftesverk med enkupigt tegeltak. Teglet från AB Fajans tegelbruk i Falkenberg lades 1991 då kvarnen restaurerades. Tegeltaket ersatte då ett cementtegeltak. Samtidigt fick kvarnen ett nytt skovelhjul och en ny träränna. Fajans tegelbruk lades ned 1969 så pannorna var sannolikt återanvända. Kvarnbyggnaden har restaurerats 2007, då man gjorde justeringar av taket, och 2008, då glipor mellan bälarna på södra och västra sidan sattes igen med återanvänt virke. Liksom vid övriga kvarnar

Kvarn nr.15. Dåvarande ägare Karl Johansson framför. Fotograf Agneta Åsgrim, 1971. Fotografi från Hallands kulturhistoriska museum.

finns en delvis kallmurad och stensatt intagskanal och ett dämme, som även utgör bro över bäcken. Intagskanalen är ovanlig lång, åtminstone hundra meter. Kanalen är delvis igenvuxen, men kan ändå urskiljas. Intill kvarnbyggnaden finns en stenhällsbro över bäcken. Kvarn nr. 15 är den kvarnbyggnad som är i sämst skick. Flera takpannor är borta och en stor gren från en av askarna blåste julen 2004 ned över rännan, som delvis förstördes. I övrigt är utrymmet under kvarnen är vattenfylt så det är svårt att undersöka hur skicket är på grundstock, skovelhjul och lättverk då endast järnstången sticker upp ovanför vattenytan.

Kvarnen tillhör hemmanen Lilla Råred 1 och Ulvatorp 1 (Anders Eriksgård) och har brukats av två gårdar: Kullen och Annersa.

Ovan höger: Takfallet med trasiga och försvunna pannor.

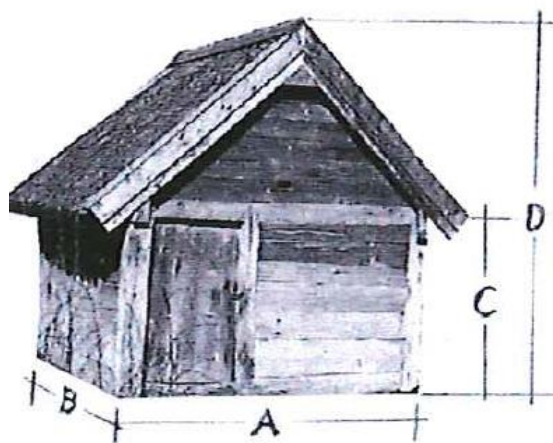
Nedan höger: Dämme och intagskanal.

Nedan mitten: kvarntratt där spannmålet hälls i och kvarn- eller stenkaret som omger och skyddar kvarnstenarna.

Nedan vänster: En gren från en av askarna har fallit över trärännans övre del.

Tekniska uppgifter, kvarvarande kvarnar

*Illustration och
uppmätning utförd av
Herbert Johansson.
Uppmätningen
gjordes 2005.*

Kvarn nr. 2

Bredd A: 2,6 m.
Längd B: 4,27 m.
Höjd vägg C: 2 m.
Höjd gavel D: 4 m.
Kvarnstenar: 130 cm i diameter.

Kvarn nr. 6

Bredd A: 2,75 m.
Längd B: 3,2 m.
Höjd vägg C: 1,6 m.
Höjd gavel D: 3,15 m.
Kvarnstenar: 133 cm i diameter.

Kvarn nr. 11

Bredd A: 2,83 m.
Längd B: 2,93 m.
Höjd vägg C: 1,8 m.
Höjd gavel D: 3,15 m.
Kvarnstenar: 120 cm i diameter.

Kvarn nr.13

Bredd A: 2,9 m.
Längd B: 3,3 m.
Höjd vägg C: 1,85 m.
Höjd gavel D: 3,4 m.
Kvarnstenar: 106 cm i diameter.

Kvarn nr. 5

Bredd A: 3,1 m.
Längd B: 3,45 m.
Höjd vägg C: 1,75 m.
Höjd gavel D: 3,25 m.
Kvarnstenar: 133 cm i diameter.

Kvarn nr. 9

Bredd A: 2,98 m.
Längd B: 3,48 m.
Höjd vägg C: 1,84 m.
Höjd gavel D: 3,35 m.
Kvarnstenar: 133 cm i diameter.

Kvarn nr.12

Bredd A: 3,45 m.
Längd B: 5 m.
Höjd vägg C: 1,8 m.
Höjd gavel D: 3,6 m.
Kvarnstenar: 140 cm i diameter.

Kvarn nr.15

Bredd A: 3,25 m.
Längd B: 3,45 m.
Höjd vägg C: 1,95 m.
Höjd gavel D: 3,8 m.
Kvarnstenar: 125 cm i diameter.

Kvarnlämningar och dämmen

Kvarn nr. 1

Ägare: Svenstorp 1 (Bengts Olsgård).

Kvarn nr. 1 är den kvarnplats där minst spår återstår av den tidigare verksamheten. Kvarnbyggnaden revs på 1920- eller 1930-talet och endast rester av kvarnbyggnadens grund återstår. Kvarnplatsen omnämns i kvarnkommissionens protokoll från 1697. Den dåvarande kvarnbyggnaden ska då ha varit uppförd för åtta år sedan och kunnat användas då vid stor vattentillgång under höst och vår. Ingen ska ha dock ha kunnat dra sig till minnes när kvarnplatsen först började användas .

Eftersom kvarnplatsen är belägen på bergssidan finns inte någon grävd intagskanal. Det gemensamma dämmet för kvarn nr. 1 och nr. 2 utgörs av en naturligt formad ränna i berget som går att dämma igen.

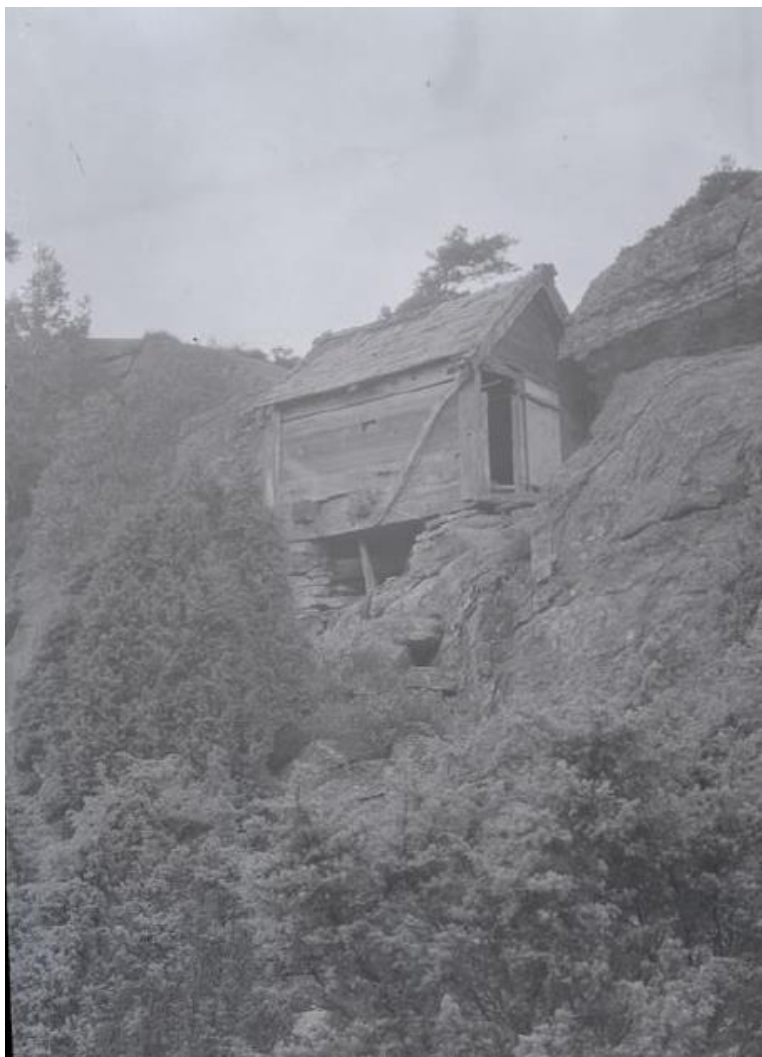
Kvarnen tillhörde Svenstorp 1 (Bengt Olsgård) och brukades av fyra gårdar; Jönsa, Håges, Pears och Månsa.

Dämmet till kvarn nr. 1 och nr. 2 sett uppströms ifrån.

Grundrester, kvarn nr. 1. Vid foten av bergssidan skymtar kvarn nr. 2.

Kvarn nr 1. Fotografierna är tagna 1921 av Torsten Lenk, verksam vid Göteborgs historiska museum, numera Göteborgs stadsmuseum. Fotografierna är hämtade från Göteborgs stadsmuseums samlingar.

Kvarn nr. 3

Ägare: Svenstorp 3 (Lars Nilsgård)

Resterna av kvarn nr. 3 omfattar dämme, intagskanal, fundament för ränna, grundstenar till kvarnbyggnaden och en grävd fåra som leder vattnet tillbaka till bäckens huvudfåra. Samtliga rester har mycket gemensamt med de kvarvarande kvarnarnas grunder i konstruktion och utseende. Trots att kvarnplatsen sedan länge upphört att användas är de olika delarna (dämme, kanal etc.) tydligt urskiljbara. Det finns inga uppgifter på när kvarnplatsen slutade användas, eller vad som hänt med kvarnbyggnaden.

Kvarnen tillhörde Svenstorp 3 (Lars Nilsgård) och brukades av två gårdar: Billingas och Helges.

Kallmurad intagskanal och fundament till rännan, kvarn nr. 3.

Dämme, kvarn nr. 3.

Kvarn nr. 4

Ägare: Ulvatorp 1 (Anders Eriksgård).

Lämningarna av kvarn nr. 4 är i omfattning, stadie av förfall och täckning av vegetation mycket lika de strax uppströms belägna resterna av kvarn nr. 3. Platsen för kvarnbyggnaden markeras dock även av en delvis övervuxen kvarnsten. Dämmet är delvis raserat, men fortfarande fullt urskiljbart. Det finns inga uppgifter på när kvarnplatsen slutade användas, men enligt hembygdsföreningen ska själva kvarnbyggnaden ha sålts till Sällstorp.

Kvarnen tillhörde Ulvatorp 1 (Anders Eriksgård) och brukades av en gård: Kulla-Smens.

Delvis raserat dämme, kvarn nr. 4. Uppläggning av stenar har gjorts 2001 i samband med att några av kvarnarna restaurerades.

Kvarnplats med grundstenar, kvarnsten, rännfundament och intagskanal.

Kvarn nr. 7

Ägare: Lilla Råred 1.

Lämningarna efter kvarn nr. 7 är svårare att identifiera än resterna av kvarn nr. 3 och 4. Detta beror framför allt på att intagskanalen och kvarnplatsen i högre grad är övervuxen. De kallmurade fundamenten till rännan och intagskanalen är synliga, men är till viss del övervuxna med mossor. Dämmet är utrivet, men några staplade stenar kvarstår på båda sidor av bäcken. Kvarnplatsen slutade enligt uppgift från hembygdsföreningen att användas 1854 då kvarnbyggnaden flyttades till sitt nuvarande läge längre nedströms (kvarn nr. 15). Kvarnen tillhörde hemmanet Lilla Råred 1 och brukades av två gårdar: Annersa och Gunnars.

Delvis övervuxen murad kant av intagskanal, kvarn nr. 7.

Kvarn nr. 8

Ägare: Ulvatorp 3 (Nils Nilsgård).

Lämningarna av kvarn nr. 8 ligger i direkt anslutning till kvarn nr. 9, några meter uppströms den senare kvarnens dämme. Lämningarna, som är välbevarade och inte övervuxna i någon större utsträckning, ligger fritt i en sluttning och är förhållandevis väl synliga på avstånd. Intagskanalen är dock delvis igenvuxen och inte lika lätt urskilja som dämmet och de murade lämningarna. Det finns inga uppgifter på när kvarnplatsen slutade användas, eller vad som hänt med kvarnbyggnaden. Kvarnen tillhörde hemmanet Ulvatorp 3 (Nils Nilsgård) och brukades av två gårdar: Store Hansa och Lille Hansa.

Vänster i bild syns slutet på intagskanalen, som med anledning av sluttningen är högt murad. Därefter följer fundament för rännan och några stenar som troligen är rester av kvarngrunden.

Dämmet tillhörande kvarn nr. 8. Fortfarande mestadels intakt.

Dämmet tillhörande kvarn nr. 8 och början till intagskanalen till vänster om detta. I bakgrunden i bilden mitt skymtar taket på nästa kvarnbyggnad nedströms, kvarn nr. 9.

Kvarn nr. 10

Ägare: Lunkebur.

Under utredningens gång har inga lämningar efter kvarn nr. 10 påträffats. Enligt uppgift från hembygdsföreningen ska det finnas lämningar efter kvarnverksamhet, men dessa ska vara mycket svåra att identifiera. Kvarn nr. 10 ska ha uppförts efter att hemmanet Lunkebur fått servitut på en kvarnplats i samband med laga skifte på 1850-talet. Kvarnen drevs dock bara under några år då fallhöjden var otillräcklig för att få tillräcklig kapacitet på verksamheten.

Kvarn nr. 14

Ägare: Stora Råred 1.

Lämningarna efter kvarn nr. 14 ligger mittemellan kvarn nr. 13 och nr. 15, ett par hundra meter från vardera. Kvarnbyggnaden flyttades till Fullsbäcken 1951, men flyttades senare tillbaka och utgör nu kvarn nr. 11. Merparten av den murade grunden och kanalen finns kvar på platsen och lätta att urskilja då de inte är övervuxna med mossor och vegetation i samma utsträckning som kvarnlämningarna i skogsbygden. Lämningarna ska ha setts över 2001 då man lade tillrädda nedrasade stenar.

Kvarnen tillhörde hemmanet Stora Råred 1 och brukades av två gårdar: Torkels och Engelbrekts.

Den murade delen av intagskanalen till kvarn nr. 14, sedd från andra sidan bäcken.

Intagskanalens slut, där trärännan en gång suttit.

Dämmet tillhörande kvarn nr. 14, sett nedströms ifrån.

Lilla dämm

Lilla dämm spänner tvärs över en smal och brant ravin mellan kvarn nr. 9 och kvarn nr. 11. Dämmet är uppfört i kallmurad sten 1876 under Oscar II:s regeringstid (O II 1876 finns inhugget i en av stenarna). Dämmet restaurerades 2001 då man tätade med lade upp nedraserade stenar, tätade med fogskum och monterade en ny spettlucka i trä. Dämmet är fortfarande funktionellt.

Lilla dämm.

Runt dammluckan sitter en träram som förankrats i stenmuren.

Luckans upphängningsmekanism. Stålbjälken som är monterad i luckan har hål för att en hake monterad i träramen ska kunna träs igenom och på så vis fixera luckan.

Stora dämm

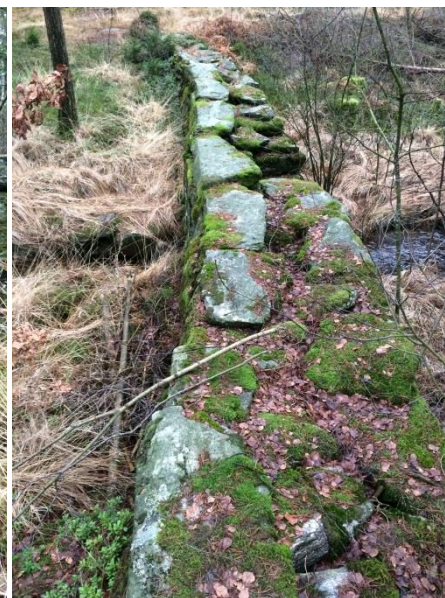
Stora dämm är beläget längst upp i bäckens lopp, i kanten av en mosse som ligger mellan två höjdparter och som fungerar som källflöde för Ulvatorpsbäcken. Stora dämm är uppfört år 1800, under Gustav IV Adolfs regeringstid. Årtalet 1800 och kungens initialer finns också inhugget i en av dämmets stenar. Dämmet är liksom det yngre Lilla dämm uppfört av kallmurade stenar som bildar en svagt krökt mur. I mitten av dämmet finns en öppning där vattenflödet kan regleras. Med anledning av de naturligt gynnsamma topografiska förutsättningarna kunde en ansevärd mängd vatten ansamlas i dammen då bäcken dämades.

Stora dämm.

Dammöppningen. Stenen med inskriptionerna i mitten. Ristningarna är dock kraftigt vittrade och knappt urskiljbara.

Fördämningen sedd ovanifrån.

Kvarnhistoria

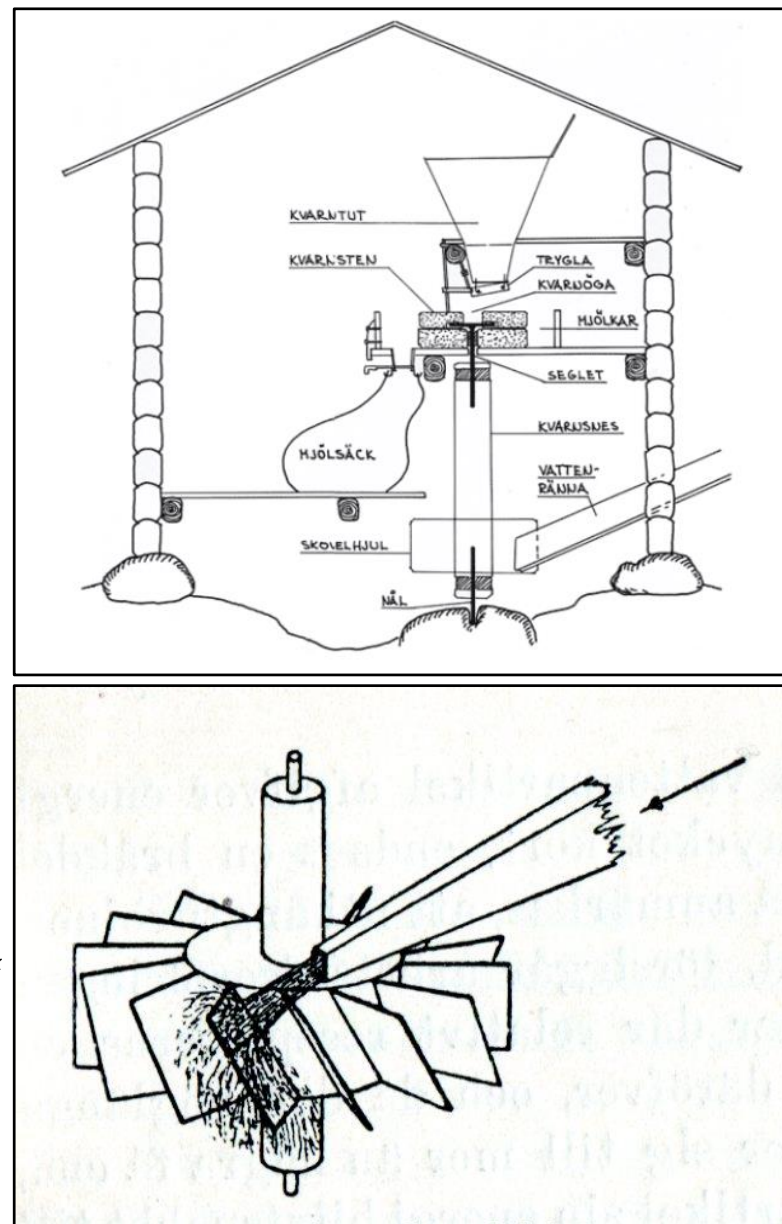
Hjulkvarnar och skvaltkvarnar

Användningen av vattendrivna kvarnar för malning av mjöl och virkesbearbetning härstammar från en flertusenårig tradition av att använda vatten som kraftkälla. Det vanligaste sättet att utnyttja det fallande vattnets kraft har varit att använda sig av olika typer av vattenhjul. Användningen av vattenhjul finns omtalad i Europa cirka 300 f. Kr och ett av underfallstyp finns beskrivet i skrifter av den romerske arkitekten Vitruvius cirka 20 f. Kr. Vattenhjulens utformning har i stort sett varit densamma genom historien, först på 1700- och 1800-talen skedde en teknisk utveckling som påtagligt förbättrade hjulens effekt och verkningsgrad. Användningen av vattenhjul i svenska kvarnar har skett på två sätt, med ett stående vattenhjul, i en så kallad hjulkvarn, eller med ett liggande hjul, i en så kallad skvaltkvarn. Hjulkvarnen kallas även romersk kvarn, medan skvaltkvarnen kallas grekisk kvarn.

Hjulkvarnarna skiljer sig från varandra framför allt genom vart vattnet träffar hjulet, principen med hjulaxel och skovlar som fångar upp vattnets kraft är i huvudsak densamma i alla varianter, även om utformningen varierar. Tre vanliga typer av vattenhjul är underfallshjul, bröstfallshjul och överfallshjul. Underfallshjulet kan antingen placeras i vattnets ström och således drivas av vattnets naturliga rörelse eller vid en lutande ränna så det drivs av stöten som uppstår när vattnet träffar hjulet. Vid användningen av ett bröstfallshjul leds vattnet in i ränna så det träffar hjulet halvvägs

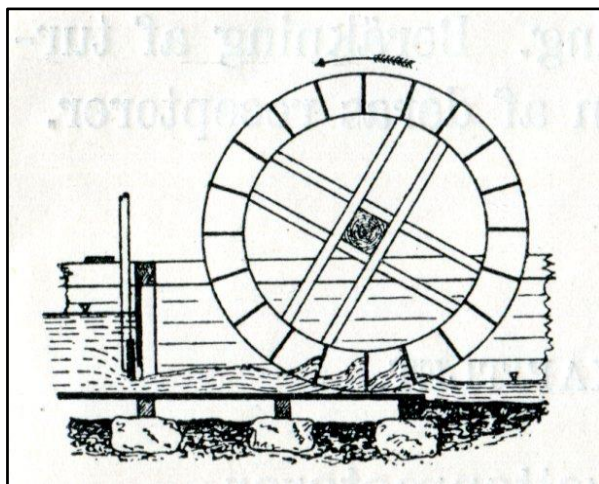
En typisk skvaltkvarns uppbyggnad. Säden hålls ned i kvarntuten och skakas ned i kvarnögat för att sedan malas mellan kvarnstenarna. Den övre av stenarna, löparen, går att höja eller sänka inifrån byggnaden via en hävarm för att på så vis reglera mjölets finkornighet och undvika att gnistor uppstår från friktion mellan stenarna. Hävarmen eller lätteverket, som via en stång i golvet och en horisontell grundstock kan lyfta skovelhjulet saknas dock på bilden. Bild från <http://eastgbg.se/skvaltkvarn.htm>

Vattnet träffar en skvaltkvarnas skovlar. Bild ur Westin (1908) Vattenmotorer.

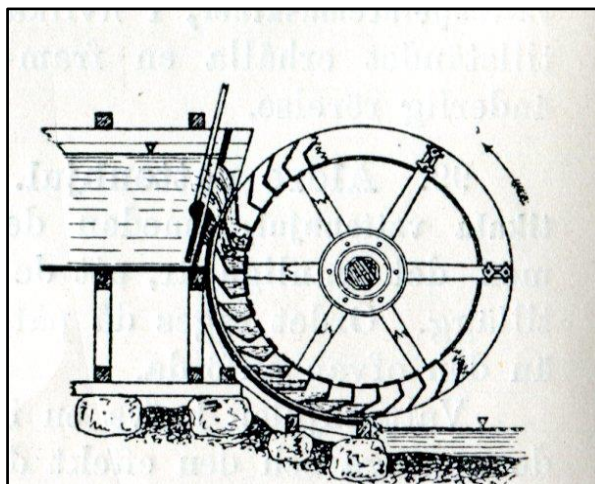

upp, vilket medför fallkraften kan utnyttjas. I den sista typen, överfallshjulet, är principen densamma som i bröstfallshjulet fast vattnet träffar istället hjulet ovanifrån och samlas i skovlar, bottenförsedda fack, som sedan med hjälp av vattnets tyngd driver hjulet. Överfallshjulet är en vidareutveckling av det tidigare vanliga underfallshjulet som även det härstammar från romersk tid. Det äldsta kända belägget är en väggmålning i Rom från 200-talet. I Sverige har överfallshjul använts åtminstone sedan 1600-talet. Överfallshjulet har en betydligt större verkningsgrad än underfallshjulen och lämpade sig även bättre för att byggas i större dimensioner. Horisontellt placerade hjul, som de som används i skvaltkvarnar, har till skillnad från ovan nämnda vattenhjul ingen yttre sammanhållande ring, utan består av en vertikal axel till vilken skovlar, lutade brädor, är anslutna. Till hjulet leds sedan vattnet i en lutande ränna, liksom i fallet med ett underfallshjul, så det träffar

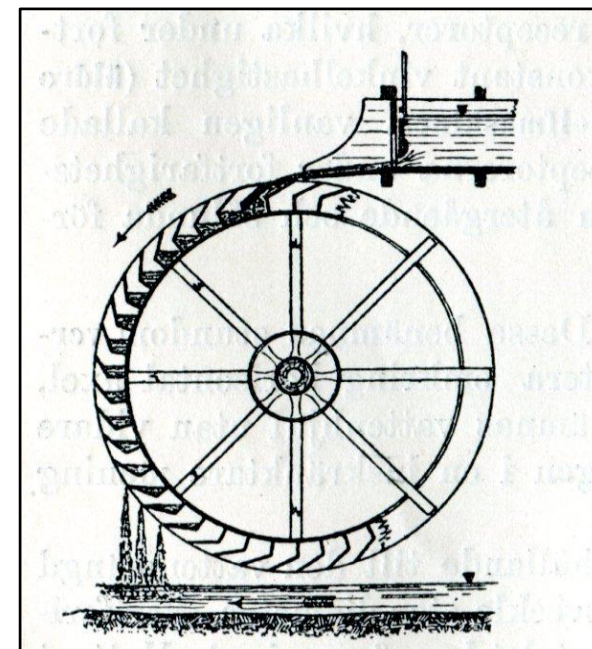
hjulet med en stöt. Stöten är den primära drivverkan, till skillnad från med överfallshjulet där tyngden av vattnet driver hjulet. Skvaltkvarnen introducerades sannolikt i Sverige under 1100-talen och 1200-talen. Den användes nästan uteslutande för mindre kvarnar av husbehovskaraktär, ofta belägna i bäckar och andra mindre vattendrag. Skvaltkvarnens fördelar är att den är relativt liten och enkel att konstruera, samt att den kunde drivas även med små vattenmängder. Hjulskvarnarna i sin tur lämpade sig bäst för större vattenflöden eftersom de kunde skalas upp och bättre ta tillvara på energin i vattnet. En annan skillnad mellan skvaltkvarnarna och hjulskvarnarna är att de senare kräver både en större och en jämnare fördelad vattenmängd, vilket ledde till att de ofta byggdes kvarndammar för att vattenflödet skulle kunna regleras. Både hjulskvarnar och skvaltkvarnar användes i Sverige in på det tidiga 1900-talet, men kom i stor utsträckning att överges då

Underfallshjul. Bild ur Westin (1908) Vattenmotorer.

Bröstfallshjul. Bild ur Westin (1908) Vattenmotorer.

Överfallshjul. Bild ur Westin (1908) Vattenmotorer.

behovet av dem försvann. Vattenhjulen i hjulkvarnarna kom även att ersättas med den mer effektiva vattenturbinen från 1800-talets slut och framåt.

Mjölkvarnar

I Sverige har funnits olika typer av kvarnar, man skiljer framför allt på om kvarnen i fråga använts i ett kommersiellt syfte där malningen skett mot en avgift, en så kallad tullkvarn, eller om den använts för det egna hushållets behov, en husbehovskvarn. Tullkvarnarna var i regel av en större storlek och hade större kapacitet än de enklare och mindre husbehovskvarnarna. I många fall hade de även flera par kvarnstenar, till skillnad från det enda par som normalt fanns i husbehovskvarnarna. Andra typer av kvarnar är kronokvarnar, kvarnar avsedda för kronans eget behov av mjöl, samt handelskvarnar, större industriella anläggningar.

Generellt har kvarndrift historiskt sett varit reglerad, framför allt gällande mjölkvarnarna, både sett till vem som hade rätt att bedriva kvarnverksamhet och vart befolkningen skulle vända sig för att mala sin säd. I delar av landet infördes "mölleplikt" eller "mölletvång", en bestämmelse som antingen tvingade markarrendatorer att använda jordägarens kvarnar, eller anvisade dem till att endast använda bestämda kvarnar, oberoende av ägandeförhållanden. Anledningen till detta var att malning av mjöl var en lukrativ verksamhet som inbringande inkomster till kronan och frälset i form av skatter. Systemet var särskilt i bruk i de delar av landet som var mest folkrika och producerade mest spannmål. Att anlägga en

Torshälla kronokvarn i Södermanlands län. Anläggningen uppfördes på 1620-talet och var i drift åtminstone till 1940-talet. I dag fungerar byggnaden som bibliotek. Fotograf: Dywling, 2010.

Sunnansjö tullkvarn i Dalarnas län. Anläggningen uppfördes 1854 och var turbindriven. Driften lades ned 1974. Fotograf: Holger Ellsgaard, 2013.

Skvaltkvarn i Svalilt, Simlångsdalen, i Hallands län. Fotograf: okänd, 2009.

Kvarnvikens handelskvarn i Stockholms län. Fotograf: okänd, 2014.

husbehovskvarn, trots att den endast var avsedd för det egna hushållet, var således något som krävde tillstånd ända in på 1800-talet. Det finns dock många uppgifter på att regleringen av kvarnar inte varit helt framgångsrik, bland annat upprepades förbud mot att anlägga nya husbehovskvarnar flera gånger från 1600-talet och framåt och redan 1697 tillsattes särskilda kommissioner i länen med uppdrag att inventera befintliga kvarnar och riva ut dem som ansågs inkräkta på verksamhetens hos kronans tullkvarnar.

Tullkvarnar

Tullkvarnar har funnits i Sverige åtminstone sedan 1625, då en skatt eller tull infördes på malning av säd. De ägdes i allmänhet av kronan, frälset eller kyrkan. Till tullkvarnen kom allmänheten med sin säd som de mot en ersättning fick mald till mjöl. I tullen ingick mjölnarens lön såväl som skatten till kronan. Tullen kunde variera från ett år till ett annat och från en ort till en annan och betalades fram till 1917 i form av spannmål eller mjöl, det vill säga i in natura. Dyrast var det finsiktade mjölet, eftersom det måste passera mellan kvarnstenarna flera gånger.

Husbehovskvarnar

Som namnet antyder var husbehovskvarnarna avsedda för det egna hushållet, varför också de var mindre och enklare konstruerade än tullkvarnarna. Oftast var de av typen skvaltkvarnar som placerats ut i till gården hörande vattendrag. Eftersom de var små och inte krävde stora vattenmängder eller

dammanläggningar var de flexibla och kunde användas även i mindre bäckar som inte skulle kunnat husera en hjulkvarn.

Handelskvarnar

I slutet av 1800-talet uppstod en ny typ av kvarn, handelskvarnen. Anledningen till detta var framför allt att det inhemska jordbruket inte längre kunde försörja den växande befolkningen med mjöl, varför det blev nödvändigt att importera säd från utlandet. Detta tillsammans med näringsfrihetens införande och uppfinningar som ångmaskinen och järnvägen skapade nya möjligheter, både sett till vart en kvarn kunde anläggas och till hur de färdiga produkterna kunde transporteras och säljas. Handelskvarnarna etablerades i allmänhet i städerna och växte till stora anläggningar, som förutom kvarnstenar även inrymde flera andra typer av maskiner för bearbetning av säd och mjöl, bland annat grynverk, siktar och krossar.

Skvaltkvarnar i Halland

Kvarnbeståndet i Halland har inte vid något tillfälle i modern tid varit föremål för någon länsomfattande inventering, men i två av kommunerna, Varberg och Falkenberg, har samtliga kända mjölkvarnar inventerats, 1971 respektive 1972. Mycket av den information som då kom fram är sannolikt daterad, men ger ändå en fingervisning om omfattningen av kvarndriften i de respektive kommunerna. I Varbergs kommun inventerades 1971 totalt 57 bevarade kvarnbyggnader, varav 32 var vattendrivna och 25 väderkvarnar. I Falkenbergs kommun inventerades 1972 39 bevarade kvarnar, varav 11 väderkvarnar och resterande 28 vattenkvarnar. Dessutom fanns uppgifter om ytterligare 44 kvarnar som då var försvunna, varav alla utom tre av dessa var vattenkvarnar av någon typ. Om kvarnbeståndet i Varbergs och Falkenbergs kommuner är någon indikation på hur det sett ut i resten av länet har det totalt funnits långt över hundra vattenkvarnar i länet. Majoriteten av dessa är dock sannolikt borta eller stadda i förfall eftersom de i ökande omfattning under 1900-talet slutade att användas. Anteckningar från inventeringen av Falkenbergs kommun visar att det i början på 1970-talet endast var 10 av de 39 inventerade väder- och vattenkvarnarna som överhuvudtaget var i drift i någon betydande omfattning. Den siffran lär vara betydligt mindre i dag. De vattenkvarnar som idag finns kvar och kan drivas i någon form är mestadels antingen moderniserade med el- eller turbindrift eller museala anläggningar som endast används vid enstaka tillfällen. Ofta är

kvarnbyggnaderna kvar, vanligen med inloppskanaler eller fördämningar medan själva vattenhjulen och maskineriet i övriga har rivits ut eller brutits ned av tidens tand.

I länet finns sedan tidigare tre byggnadsminnesförklarade kvarnbyggnader av olika slag, ingen av dessa (Brunnsbacka sågkvarn i Hylte kommun som drivs med vattenkraft och mjölkvarnarna Särdals kvarn i Halmstads kommun och Sunvära kvarn i Varbergs kommun som båda drivs med vindkraft) är dock vattendrivna mjölkvarnar. Det finns dock flera välbevarade vattendrivna mjölkvarnar av olika slag på flera håll i länet. Det rör sig dock i om enstaka anläggningar, inte om stora sammanhängande stråk med kvarnar och dämmen som in Ulvatorpsbäcken. Nedan följer en kort presentation av några av de mest välbevarade skvaltkvarnarna i länet.

Skvaltkvarn i Bollaltebygget

I anslutning till byggnadsminnet och kulturresevatet Bollaltebygget i Laholms kommun (kvarnbyggnaden ingår dock varken i kulturresevatet eller i byggnadsminnet) finns en skvaltkvarn belägen vid en bäckfåra. Kvarnen i fråga har en utformning som i mångt och mycket överensstämmer med andra skvaltkvarnar i Halland – en mer eller mindre kvadratisk, träbyggnad med ett brant tegeltäckt sadeltak. Kvarnen är dock knuttimrad, när de flesta andra kvarvarande skvaltkvarnarna är uppförda i skiftesverk. Byggnaden är placerad över en grävd fåra, dit vattnet leds till skovelhjulet via en träränna som i sin tur leder vattnet från en mindre fördämning.

Skvaltkvarnen vid Bollaltebygget. Kvarnbyggnad, ränna och skovelhjul. Fotograf: Jenny Nord, 2014.

Skvaltkvarnen vid Bollaltebygget. Fördämning och träränna. Fotograf: Jenny Nord, 2014.

Kvarnen är byggd på ett tidigare kvarnläge, men den befintliga byggnaden är flyttad till platsen. Konstruktionen av maskineriet förefaller vara uppbyggt på snarlikt sätt som i ritningen ovan. Kvarnen går fortfarande att använda och drivs av Knäreds forskarring/hembygdsförening vid enstaka tillfällen varje år.

Axtorna skvaltkvarn

Skvaltkvarnen i Axtorna i Falkenbergs kommun uppfördes strax efter sekelskiftet 1800 som husbehovskvarn åt gården med samma namn. Kvarnen var i bruk i någon utsträckning fram till 1918. Kvarnbyggnaden är ungefär 3 x 3 meter, uppförd i skiftesverk och har ett halmtak, senast bytt 2001. Kvarnen står på en kallmurad stengrund precis intill bäckfåran där den rinner i en smal ravin, nära där bäcken rinner ut i Högvadsån. En smal ränna i trä leder vatten till skovelhjulet under kvarnbyggnaden. Kvarnen är mycket välbevarad och i förhållandevis bra skick. Omläggning av taket har utförts under sommaren 2016.

Axtorna skvaltkvarn. Taket är omlagt med råghalm 2016. Kvarnstenarna är förhållandevis små jämfört med kvarnarna i Ulvatorpsbäcken, bara 85 cm i diameter, jämfört med 120-130 cm i de senare. Möjligen är detta en indikation på att kvarnen i Axtorna är äldre, då kvarnstenarna i allmänhet successivt blev större under 1800-talet. Notera att stenkaret inte täcker stenarna, vilket ger möjlighet att studera konstruktionen.

Fotograf: Ovan: Gunnel Karlsson, Okome-Köinge-Svartrå hembygdsförening 2016. Nedan: Pär Connelid, Kula HB, 2016.

Brännhults skvaltkvarn

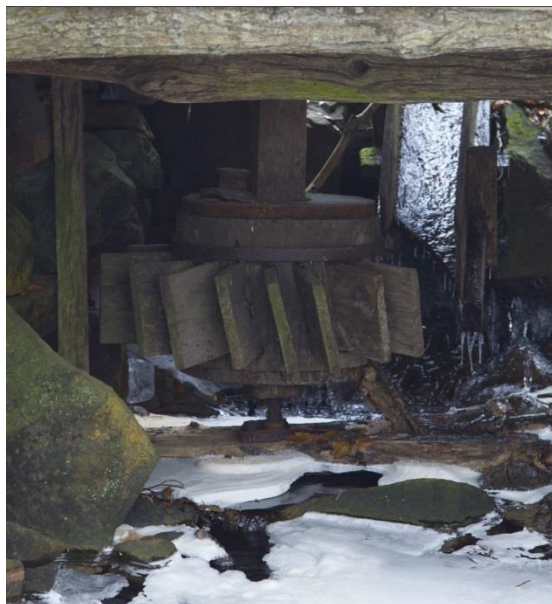
Kvarnen i Brännhult i Varbergs kommun är liksom den i Axtorna och de i Ulvatorpsbäcken uppförd i skiftesverk. Byggnaden har också ungefär samma dimensioner och utseende, men Brännhultskvarnen har ett spåntäckt tak. Byggnaden är möjligen uppförd 1753, det finns en planka i byggnaden som har året inristat, och ska ha varit bruk in på 1960-talet. Byggnaden och tillhörande maskineri är anmärkningsvärt välbevarat, exempelvis förefaller skovelhjulet vara identiskt med det som fotograferats av Albert Sandklef och tryckts i Vår Bygd från 1936. Det innebär att skovelhjulet i sådana fall har åtminstone 80 år på nacken, och fortfarande är intakt.

Brännhults skvaltkvarn.

Vänster: Pär Connelid, Kula HB, 2016.

*Mitten: Skovelhjulet, synbarligen i god kondition.
Okänd fotograf, foto hämtat från
<http://www.fotosidan.se/blogs/aos56/59336.htm>*

*Höger: Stenkar och kvarntratt. Det senare med en
intressant form. Okänd fotograf, foto hämtat från
<http://www.fotosidan.se/blogs/aos56/59336.htm>*

Lagskydd

Skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken omfattas för närvarande inte av något lagskydd. Kvarndalen ingår inte heller i något av de riksintresseområden som pekats ut av kulturmiljövården. Kvarndalen eller enstaka kvarnar har dock inventerats i olika sammanhang och tagits upp i olika texter som kulturhistoriskt värdefulla.

En av kvarnarna, kvarn nr. 13, inventerades 2009 som en del av en länsomfattande bebyggelseinventering. Kvarnbyggnaden klassades enligt inventeringens högsta klassificeringsnivå, klass A, vilket innebär att den har ett mycket högt kulturhistoriskt värde, motsvarande byggnadsminnesklass. De andra kvarnarna omfattas inte av inventeringen, sannolikt eftersom de ligger betydligt mer svårtillgängligt till än kvarn nr. 13.

Kvarndalen som helhet omfattas av Varbergs kommuns gällande kulturmiljöprogram från 1989, *Varbergsbygd – program för kulturmiljövård*, med motiveringen "välbevarade skvaltkvarnar typiska för det gamla bondesamhällets självhushållningsekonomi, belägna i en naturskön omgivning". Ett nytt kulturmiljöprogram för Varbergs kommun är för närvarande under framtagande, men är ännu inte färdigställt och antaget av kommunfullmäktige.

Delar av kvarnområdet, omfattande en längre sträcka från Stora dämm och nedströms till ruinerna från kvarn nr.7 samt kvarn nr. 12 anges i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS) som

övriga kulturhistoriska lämningar. Samtliga ruiner som berör kvarnverksamheten i Ulvatorpsbäcken har dessutom inventerats 2015 av Länsstyrelsen och kommer att registreras som fornlämningar i FMIS.

Förutsättningar för framtida förvaltning

Skvaltkvarnarna har i dag ingen nämnvärd funktion utöver att de utgör en uppseendeväckande och uppskattad företeelse i det omgivande skogs- och åkerlandskapet. Två av kvarnarna kan fortfarande drivas, varav den ena (nr. 12) brukar köras någon gång årligen. Kvarnarna har regelbundet restaurerats under senare delen av 1900-talet och under 2000-talet och är samtliga i gott skick. Det föreligger inga akuta åtgärdsbehov, med undantag för att takarbeten behöver utföras på kvarn nr. 15.

Det största problemet avseende den framtida förvaltningen av Kvarndalen är hur skötseln av byggnaderna och kvarnplatserna ska organiseras. Ansvar för både kvarnbyggnaderna och röjningen av vegetation på kvarnplatserna, i kanalerna och vid dämmena har de senaste decennierna vilat på hembygdsföreningen, som själva utfört flera restaureringsåtgärder genom åren, alternativt ansökt om medel för restaurering av byggnaderna hos Länsstyrelsen. Det kontinuerliga skötselarbetet har hela tiden skett med markägarnas samtycke, men helt och fullt i hembygdsföreningens regi. Några av markägarna är och har varit engagerade i hembygdsföreningen, men inte alla. Förvaltningen av Kvarndalen är alltså i hög grad något som hembygdsföreningen sköter själva, vilket innebär att man är beroende av en stark återväxt. Det medför också att det blir ekonomiskt svårt att ta sig an större åtgärder.

Historiskt har Länsstyrelsen varit behjälplig och bekostat en stor del av de åtgärder som behövts utföras på byggnaderna, och det är

möjligt att hembygdsföreningen även i fortsättningen kan få medel för detta. Det förutsätter dock dels ett aktivt engagemang och dels en egen ekonomisk insats. Ett större problem är det kontinuerliga behovet av röjning av vegetation runt kvarnbyggnaderna, i intagskanalerna och vid dämmena som. Behovet av byggnadsvårdsåtgärder är sporadiskt, men röjningen är i princip årligen återkommande. Med tanke på antalet kvarnbyggnader och den geografiska omfattningen på Kvarndalen är det relativt omfattande röjningsinsatser som kräver mycket tid och energi. Medel skulle rent teoretiskt kunna sökas hos Länsstyrelsen årligen för röjningen, men med tanke på konkurrensen om bidragsmedel är det inte långsiktigt hållbart.

Sammanfattningsvis är den framtida förvaltningen beroende av hembygdsföreningens vilja och möjlighet att ta ansvar för detta, alternativt att markägarna tar ett större ansvar. I dagsläget finns ett avtal avseende skötsel och underhåll av kvarnbyggnader och dämmen som samtliga berörda kvarn- och markägare ska ha undertecknat. Det föreligger alltså inga problem i nuläget avseende möjligheten att genomföra åtgärder, utan problemet ligger i vem som ska utföra dem och hur arbetet ska finansieras.

Länsstyrelsen kan som beskrivet ovan rent teoretiskt bidra till medel till röjning och byggnadsvård, men kan inte utföra arbetet i egen regi. För en långsiktig förvaltning är det avgörande att det finns en driven och mycket engagerad förvaltare, som har tid och resurser att sköta byggnader och mark i Kvarndalen.

Utvecklingsmöjligheter

Det finns goda möjligheter att utveckla Kvarndalen som kulturmiljö. Området är relativt lättillgängligt, med bra parkeringsmöjligheter. För att nå Kvarndalen krävs dock tillgång till bil. Dessutom löper vandringsleden Hallandsleden genom området, alldeles intill flera av kvarnbyggnaderna, intagskanalerna och dämmena. Skyltning finns vid parkeringen och vid enstaka kvarnar. Denna har dock några år på nacken och är inte helt aktuell. Det skulle vara positivt om den kunde uppdateras och skyltningen utökas till att inkludera skyltar vid vägen och vid kvarnbyggnaderna.

Alternativa skyddsformer

Med anledning av kvarndalens geografiska utbredning skulle ett eventuellt byggnadsminnes skyddsområde bli mycket stort. Rent teoretiskt finns ingen gräns för hur stort ett byggnadsminne kan vara, men ett byggnadsminne av den storlek som Kvarndalen är skulle sannolikt bli något problematiskt att förvalta, delvis på grund av antalet inblandade fastighetsägare, men även på grund av antalet byggnader och omfattningen på röjning. Dessutom innebär inte en byggnadsminnesförklaring att ett förvaltningsansvar faller på Länsstyrelsen. En framgångsrik förvaltning av Kvarndalen förutsätter en aktiv och driftig förvaltare som har mandat av samtliga markägare att genomföra byggnadsvård- och skötselåtgärder och förutsättningar för att utföra dem.

Ett alternativ till byggnadsminnesförklaring är att man istället inrättar ett kulturresevat. Kvarndalen som kulturresevat är en

fråga som diskuterats mellan Länsstyrelsen, hembygdsföreningen och Varbergs kommun tidigare men då inte resulterat i något konkret avgörande. Ett eventuellt bildande av ett kulturresevat är en omfattande process som kräver en separat och mer omfattande utredning som bland annat även beaktar naturvärden.

Kulturhistorisk värdering

Skyddade kvarnar

I dagsläget skyddas totalt 86 kvarnar av olika slag i landet som byggnadsminnen enligt kulturmiljölagen.

Dessa representerar en bred variation av miljöer. Somliga är små skvaltkvarnar likt de i Kvarndalen, som ägts av en eller några få gårdar som använt kvarnen vid behov, andra är stora hjul- eller turbindrivna tullkvarnar, ägda av kronan eller frälset, där kvarndriften bedrevs som en affärsverksamhet. Somliga har varit kombinerade anläggningar där mjölförädlingen kombinerats med sågdrift och hyvleri. Många har inte ens varit drivits av vatten, utan av vind. Sett i ljuset av kvarndriftens betydelse är inte denna variation särskilt uppseendeväckande, framställningen av mjöl var en typ av livsmedelsförädling som alla var beroende av i agrara samhällen, vilket resulterat i att det överallt i landet har funnits kvarnar av olika slag. Många av dessa är idag försvunna, med industrisamhällets intåg under första hälften av 1900-talet inleddes en utveckling som resulterade att det inte längre var lönsamt att ha egen kvarn och mala sin egen säd. Endast några få av de bevarade kvarnarna drivs i någon omfattning, de flesta vid enstaka tillfällen i musealt syfte, nästan ingen i större omfattning. Ur kulturhistorisk synpunkt är det viktigt att det finns en bred variation av kvarnmiljöer bevarade. Förädlingen av säd till mjöl var en förutsättning för livsmedelsförsörjningen i det förindustriella samhället och kvarnarna i landskapet är därför viktiga

minnesmärken som berättar om småskaligheten som präglade självhushållningens samhälle.

Skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken saknar känd motsvarighet bland byggnadsminnena i landet i övrigt. En liknande miljö finns dock i Torvsjö, Åsele kommun, Västerbottens län, där sex timrade skvaltkvarnar tillsammans med ett flertal andra vattendrivna verksamheter bildar en förindustriell industrimiljö.

I Hallands län finns som angivet ovan tre byggnadsminnesförklarade kvarnmiljöer sedan tidigare. Två av dessa, Särðals kvarn och Sunvära kvarn har varit vinddrivna tullkvarnar, medan Brunnsbacka sågkvarn är en kombinerad såg- och mjölkvarn med vattenhjulsdrift.

Värdering av Kvarndalen

Skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken, eller Kvarndalen som den också kallas, är en uppskattad kulturmiljö. Genom hembygdsföreningens försorg och genom lokaliseringen i ett populärt naturområde som genomkorsas av Hallandsleden har Kvarndalen kommit att bli både välkänd och välbesökt. Dess betydelse som kulturmiljö för Halland i allmänhet och det lokala sammanhanget i Sällstorp med omnejd i synnerhet är således förhållandevis stor.

Som kulturmiljö bär skvaltkvarnarna på flera olika typer av värden, varav det mest framträdande är att de utgör en företeelse som får betraktas som, om inte unik i landet, så oerhört sällsynt. Att så många som åtta skvaltkvarnar finns kvar i välbevarat skick inom ett så avgränsat geografiskt område får betraktas som högst

anmärkningsvärt. Utöver sällsynthetsaspekten bottnar en stor del av det kulturhistoriska värdet i att både de individuella kvarnmiljöerna och kvarndalen i sin helhet i så hög grad är ett läsbart tidsdokument och har stor potential som samhällshistorisk kunskapskälla. De kvarvarande kvarnmiljöerna bildar tillsammans med dämmen, intagskanaler och välbevarade ruiner en geografiskt avgränsad, pedagogisk helhet som på ett greppbart sätt berättar om graden av förberedelse, arbete och samarbete som krävdes för att få kvarndriften att fungera. Tillsammans skänker detta en inblick i 1700- och 1800-talens halländska bondesamhälle och ger en tydlig uppfattning om kvarndriftens stora samhälleliga och ekonomiska betydelse. Ytterligare en aspekt av Kvarndalens kulturhistoriska värde är den långa kontinuitet av kvarnverksamhet som bedrivits på platsen. De kvarvarande kvarnarna och lämningar speglar en förindustriell miljö som brukats på i princip samma sätt under flera hundra år, från 1600-talet och in på 1900-talet.

Skvaltkvarnarnas individuella värden, utifrån ett byggnadshistoriskt perspektiv, är även de höga, om än inte av samma dignitet som den samlade företeelsen Kvarndalen. Anledningen till detta är att det även på några andra platser i länet finns samtida skvaltkvarnar av samma enkla utseende, typ och konstruktion där både kvarnmaskineri, dämme och kvarnbyggnad finns kvar, i några fall med konstruktion och maskineri i av äldre typ än i skvaltkvarnarna i Kvarndalen, som samtliga restaurerats i viss utsträckning under åren. Restaureringarna har dock gjorts med hög antikvarisk

ambition och har inte medfört någon negativ påverkan på byggnadernas patina eller deras kulturhistoriska värde i stort.

Sammanfattningsvis är Kvarndalens värde som kulturmiljö uppbyggt av flera värden, varav det faktum att miljön inte har någon känd motsvarighet samt att kvarndalen utgör en i huvudsak välbevarad och tydligt läsbar helhet är de viktigaste. Individuellt är kvarnarna i huvudsak välbevarade och i bra skick, men samtida kvarnar som i högre utsträckning har ursprunglig inredning och konstruktion kvar finns på andra platser i länet.

Länsstyrelsens bedömning

Trots kvarndriftens avgörande betydelse för människan i det agrara Sverige för många kvarnar i dag en tynande tillvaro. Sakta men säkert försvinner de en efter en och på vis förviner även en del av vår förståelse för vårt förflutna. De kvarnar som finns kvar och förvaltas, i många fall av hembygdsföreningar och andra eldsjälar, blir därigenom ännu mer betydelsefulla. Det finns förhållandevis många byggnadsminnesförklarade kvarnar och kvarnmiljöer i landet i dag, men få eller ingen som motsvarar den anmärkningsvärt omfattande och pedagogiska helhetsmiljö som finns vid Ulvatorpsbäcken.

Bland Hallands byggnadsminnen finns sedan tidigare tre kvarnmiljöer som på olika sätt relaterar till och berättar om kvarndriftens betydelse, men endast en av dessa, husebehovskvarnen Brunnsbacka sågkvarn i Hylte kommun,

motsvarar i någon utsträckning skvaltkvarnarna i Kvarndalen i fråga om omfattning och skala på verksamheten. Som namnet antyder har dock syftet med Brunnsbacka sågkvarn i första hand varit sågdrift och inte mjölfremställning. Sågkvarnen är heller ingen skvaltkvarn, utan en hjulkvarn av underfallstyp.

Länsstyrelsen anser också att det är viktigt att väga in den betydelse Kvarndalen har och de värden den representerar i dag. Detta förmedlas dels genom att Kvarndalen är en mycket uppmärksammas, uppskattad och välbesökt kulturmiljö, men också i det starka lokala engagemang som kulturmiljön väcker.

När det gäller skvaltkvarnar är kategorin således inte representerad bland länets byggnadsminnen, vilket med anledning av skvaltkvarnarnas betydelse i det förindustriella Halland och den höga dokumenterade förekomsten i länet får anses vara i behov av korrigering. Eftersom Kvarndalen, utöver att på ett förtjänstfullt vis representera en byggnads- och miljökategori som för närvarande saknas bland länets byggnadsminnen, även i sig själv är en mycket säregen kulturmiljö, är det Länsstyrelsens sammantagna bedömning att Kvarndalen besitter ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde och att en byggnadsminnesförklaring därför är motiverad.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Génétay, Cissela & Lindberg, Ulf (2014). *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval: grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*.

Stockholm: Riksantikvarieämbetet

Krusell, Hanna (2004). *Kvarndalen i Sällstorp: rapport över renovering: Kvarndalen i Sällstorp, Hallands län och Varbergs kommun*. Halmstad: Landsantikvarien, Hallands läns museer

Lennartsson, Britt-Marie (2007). *Kvarndalen i Ulvatorpsbäcken – renovering av skvaltkvarnar i kvarndalen*. Halmstad: Kulturmiljö Halland.

Lennartsson, Britt-Marie (2008). *Kvarndalen i Ulvatorpsbäcken – renovering av skvaltkvarnar i kvarndalen*. Halmstad: Kulturmiljö Halland.

Sandklef, Albert (1936). Om halländska kvarnar. I: *Vår Bygd 1936*. Hallands hembygdsförbunds årsskrift.

Unnerbäck, R. Axel (2002). *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetets förl.

Wadström, Roger (1952). *Svenska kvarntermer*. Studier över kvarnens och malningens terminologi i svenska dialekter med

särskild hänsyn till de västsvenska jämte kortfattad framställning av de svenska kvarntyperna och deras utveckling. Uppsala.

Westin, O. E. (1908). *Vattenmotorer*. Stockholm: Norstedt

Åsgrim Berlin, Agneta (1974). *Kvarnar i Varbergs kommun*. Varberg:

Otryckta källor

Rapport över restaurering av tre skvaltkvarnar, nr 2, 5 och 15 i "Kvarndalen", Sällstorps socken, Varbergs kommun. Länsstyrelsen Halland, Lennart Lundborg, 1991. Länsstyrelsens diarienummer: 222-13-90

Intyg över utförd renovering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, kvarndalen i Sällstorp, Sällstorps socken, Varbergs kommun. Landsantikvarien, Hallands läns museer, Hanna Krusell, 2001. Länsstyrelsens diarienummer: 222-3791-99

Kvarndalen i Ulvatorp. Skrift av Hembygdsföreningen i Veddige-Ås-Sällstorp.

Kvarnen på Äskhults utmark – förutsättningar för restaurering. Kula HB, Pär Connelid, 2016.

PM från besiktning av skvaltkvarnar vid Ulvatorps allmänning, Sällstorps socken, Varbergs kommun. Landsantikvarien, Hallands läns museer, Björn Ohlén, 1999. Landsantikvariens diarienummer 1999/58

Muntliga källor

Herbert Johansson, Bengt-Eric Andersson med flera,
Hembygdsföreningen i Veddige-Ås-Sällstorp

LÄNSSTYRELSEN
HALLANDS LÄN